

در کتابخانه مجلس مرقعی به شماره ف ۷۴۹ نگه‌داری می‌شود که در برگه شناسایی چسبانده شده در ابتدای آن نام آقا فتحعلی نوشته شده است. اندازه مرقع ۳۰/۵×۳۱/۵ سم و اندازه هشت قطعه اصلی آن ۷/۷×۲/۱۴ سم است.

نگارنده، از نخستین باری که مرقع را ملاحظه کردم، آن را خط آقا فتحعلی حجاب شیرازی تشخیص ندادم. اما به جهت آنکه در این مورد اطمینان قطعی پیدا کنم، به صدها قطعه خط دیگر مراجعه کردم و به دقت آنها را با این مرقع مقابله و مقایسه نمودم. نهایتاً در هیچ یک از خطوط اصل و چاپی که از آقا فتحعلی سراغ داشتم شباهت قابل توجهی با خط مرقع به نظر نیامد.

در این مرقع جهت استقرار کلمه‌ها و قلم‌گذاری حروف و کلمات و شکل و اندازه دوایر و نقطه‌ها، با نمونه خطوطی که از آقا فتحعلی می‌شناسیم متفاوت است و به‌طور قطع می‌توان گفت که مرقع حاضر از خطوط آن استاد بزرگ نیست. اما در میان نمونه خطوط دیگر، تنها یک قطعه چلیپا با رقم «میرخلیل قلندر»^{*} به نظر رسید که شباهت‌های بسیاری با مرقع مذکور دارد. این قطعه خط در کتاب احوال و آثار میرعماد الحسنی السیفی القزوینی چاپ شده است.^۱ مؤلف این کتاب در شرح حال این خوشنویس نوشته است: گو اینکه به روایت غیر مستندی رقیب میرعماد بود ولی از خطاطان نامدار ایرانی بود که به دیار هند رفت و نستعلیق نویسی نامی بوده است. به نوشته عالم آرای عباسی در وقایع سال ۱۰۲۳... «قبل از این عادلشاه والی بیجاپور، میرخلیل الله خوشنویس را که از سادات عظام ولایت باخرز خراسان و در حسن خط نستعلیق سرآمد زمان

مرقع «آقا فتحعلی» یا «میرخلیل قلندر»؟

(م محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۷۴۹)

امیراحمد فلسفی*

(انجمن خوشنویسان ایران)

چکیده: در کتابخانه مجلس مرقعی نگه‌داری می‌شود که در برگه شناسایی آن در ابتدای مرقع به آقا فتحعلی حجاب شیرازی (د: ۱۲۶۹ق) خوشنویس عصر قاجار منسوب شده است. حال آنکه هیچ شباهتی میان خط حجاب و این مرقع وجود ندارد.

نویسنده در این مقاله با ارائه قرائن و دلایلی سبک‌شناسانه و نیز مقایسه تطبیقی چند قطعه خط از خطوط آقا فتحعلی و میرخلیل قلندر اثبات می‌کند که مرقع مزبور مربوط به میرخلیل قلندر، خوشنویس دوره صفوی است. میرخلیل از سادات عراق عجم بود و در زمان شاه طهماسب به هند مهاجرت کرد و مدت‌ها در دربار عادلشاه ثانی (حک: ۹۸۸-۱۰۳۷ق) والی بیجاپور بود و در سال (۱۰۲۷ق) از طرف عادلشاه به سفارت به دربار شاه عباس اول به اصفهان آمد.

میرخلیل از سرآمدان خط نستعلیق بود و حال و هوای خط او در کمتر خوشنویس صاحب نامی دیده می‌شود و خط او با خط دیگر خوشنویسان مشهور دوره صفوی تفاوت آشکار دارد. شیوه خاص او که بسیار با صلابت و ظریف است در این مرقع به خوبی دیده می‌شود.

قدرت قلم و ظرافت خط میرخلیل قلندر آنچنان است که می‌توان او را استادی همدریف میرعماد قزوینی (مقت: ۱۰۲۴ق)، خوشنویس همعصر وی دانست.

کلید واژه: میرخلیل قلندر؛ خوشنویسی؛ سبک‌شناسی نستعلیق؛ آقا فتحعلی شیرازی «حجاب»؛ مرقع.

* استاد انجمن خوشنویسان ایران.

^۱ محمدعلی کریم زاده تبریزی، احوال و آثار... (لندن: مؤلف، ۱۳۸۰)، ص ۲۴۰.

ونادره دوران است...» او مدت‌ها در دربار عادلشاه ثانی (۹۸۷-۱۰۳۵) به پایه‌های عالی دست یافت و به سفارت ایران رفت.^۲

همچنین دکتر مهدی بیانی در کتاب فهرست نمایشگاه خطوط خوش نستعلیق کتابخانه ملّی یک قطعه خط از میرخلیل قلندر چاپ کرده و در شرح آن قطعه، و نیز شرح حال میرخلیل نوشته است:

یک قطعه، مذهب مرصع منقش تشعیرسازی شده، به قلم سه دانگ و کتابت - رقم «خلیل».

میرخلیل‌الله شاه از سادات عراق ایران است که به هندوستان سفر کرده و به نزد ابراهیم عادلشاه (دوره حکومت ۹۸۸-۱۰۳۷) امیردکن رسیده در دربار وی مکانتی بسزا یافته است، تا حدّی که یک‌بار به رسالت از جانب وی به دربار ایران آمد و به سال ۱۰۲۷ از طرف عادلشاه به خطاب «پادشاه قلم» سربلند شد.

میرخلیل در زمرة شعرای عصر و اشعاری منسوب به وی ضبط شده است. تاریخ وفاتش معلوم نشد.^۳

اکنون به مطالعه و مقایسه برخی از حروف و کلمات در مرقع کتابخانه مجلس (منسوب به آقا فتحعلی) و نیز قطعه چلیپای چاپ شده از میرخلیل قلندر در کتاب بیانی و احوال و آثار میر عماد الحسنی می‌پردازیم:

الف) مقایسه کلمه «بسیار»^{*} در چلیپای میرخلیل و کلمه «شایسته»^{*} در مرقع نشان می‌دهد که دندان اول متصل به کشیده (۱)، همچنین شروع نازک و همراه با خشکی آن دو کاملاً به هم شبیه است (۲).

شیب نسبتاً زیاد کشیده و قوس انتهایی آن نیز از یک جنس است (۳) و قلم‌گذاری و جهت حرکت یکسان دارد.

محل اتصال کشیده «سین» به «ت» در قسمت بالا تیز و خشک شده (۴) و در قسمت پایین (۵) با زاویه تنگ اجرا شده و در هر دو نمونه یکسان است.

در دو کلمه «ندانست»^{*} در قطعه چلیپا و «دست»^{*} در مرقع نیز شیب کشیده‌ها (۱) و محل فرود آن روی مسطح که در قسمت انتهایی آن است (۲) کاملاً مثل یکدیگر است.

انتهای این کشیده‌ها به تدریج کمی نازک و گرد می‌شود که کاملاً شبیه به هم است (۳). این تشابه تقریباً در همه کشیده‌های تخت نوشته شده در مرقع دیده می‌شود.

مانند «عطایت»^{*} و «ذات»^{*}.

تشابه شکل دندان‌های سین و نحوه اتصال آن به کشیده، در دو کلمه «دست» و «ندانست» نیز قابل توجه است (۴).

چلیپای میرخلیل قلندر، ت ۱ ■ مرقع، ت ۷

مرقع، ت ۵ ■ مرقع، ت ۶

ب) قلم‌گذاری و جهت حرکت قلم که متمایل به عمودی است، از خصوصیات بارز خط این خوشنویس است و در هر دو نمونه یعنی چلیپای میرخلیل و مرقع به خوبی مشاهده می‌شود.

دوایر و صعود و نزول‌های حقیقی قائم‌تر از حد معمول نوشته شده‌اند؛ گودی دوایر در قسمت کانون دایره حالت شکستگی دارد (۱) و اغلب کوچک و ایستاده نوشته شده‌اند.

دایره‌های لام با الف بلند که نه تنها عمودی، بلکه از بالا به پایین متمایل به راست است در هر دو نمونه کاملاً یکسان است (۲).

چلیپای میرخلیل قلندر، ت ۱ ■ چلیپای میرخلیل قلندر، ت ۱

مرقع، ت ۹ ■ مرقع، ت ۸

چلیپای میرخلیل قلندر، ت ۱ ■ مرقع، ت ۳

^۲ همان، ص ۱۳۲.

^۳ مهدی بیانی، فهرست نمایشگاه خطوط خوش... (تهران: کتابفروشی علی اکبر علمی و شرکاء، ۱۳۲۸)، ص ۸؛ برای اطلاع از شرح حال میرخلیل قلندر، نک: همو، احوال و آثار خوشنویسان (تهران: ج ۲، علمی، ۱۳۶۳)، ۱: ۱۷۷-۱۸۰؛ و نیز: محمد صالح بن ابوتراب اصفهانی، تذکرة الخطاطین، به کوشش پژمان فیروز بخش، نامه بهارستان، س ۶-۷ (۱۳۸۶)، دفتر ۱۱-۱۲: ۱۳-۳۵: ۱۸.

ج) کلمه «من»* در چلیپای میرخلیل قلندر با کلمه «من»* در مرقع، و نیز سایر دوایر نون در مرقع از نظر الف شروع آن شبیه الف لام است که به طرف پایین مایل به راست است. همچنین فرود دایره که همراه با خشکی است و در کف دایره یا کانون آن با حالت فشردگی و شکستگی به صعود می رسد کاملاً از یک جنس و به هم شبیه است (۱).

سر میم از نظر شکل و اندازه و زاویه حرکت مدور آن بسیار شبیه است و اتصال میم به نون نیز از نظر اندازه و زاویه و نحوه حرکت در یک سبک و سیاق نوشته شده است (۲). نقطه نون هم در هر دو نمونه کمی پایین تر از انتهای شماره گذارده شده است (۳).

خسره دوران فلک

چلیپای میرخلیل قلندر، ت ۱ ■ مرقع، ت ۳

و) همچنین تشابه کامل دو کلمه «بیگمان»* در مرقع و «بکمال»* در چلیپای میرخلیل قلندر از نظر شکل و اندازه و جهت حرکت تمام اجزاء (کاف و اتصال آن به میم در هر دو کلمه و الفها و سرکجها) بسیار قابل توجه است.

سکال دره بکمان

چلیپای میرخلیل قلندر، ت ۱ ■ مرقع، ت ۷

ز) زاویه شروع نقطهها نسبتاً عمودی است و شکل و اندازه و جاگذاری نقطهها در هر دو مورد کاملاً شبیه به هم است (۱).

دل من مرص من اید

چلیپای میرخلیل قلندر، ت ۱ ■ مرقع، ت ۹

درین خضر امیرالمؤمنین

مرقع، ت ۹ ■ مرقع، ت ۴

مولای عزیزن بسیار شایسته

چلیپای میرخلیل قلندر، ت ۱ ■ چلیپای میرخلیل قلندر، ت ۱

ای باستحقاق بعد از مصطفی غیر از او کس

مرقع، ت ۲

د) دوایر «ی» نیز از این تشابه برخوردار است و جهت حرکت نسبتاً عمودی باعث شده به طور محسوسی استقرار آن بر مسطر به صورت ایستاده و پرشیب باشد (۱). دسته «ی» که حرکت اول آن می باشد (۲) و نیز شماره «ی» در هر دو مورد کاملاً شبیه هم است (۳).

مونی بدیه رمزی بود ای نشن

چلیپای میرخلیل قلندر، ت ۱ ■ مرقع، ت ۴ ■ مرقع، ت ۹

ه) الفهای منفرد غالباً به صورت عمودی و حتی برخلاف آنچه معمول است از بالا به پایین متمایل به سمت راست نگاشته شده اند (۱).

مدنیست و له درت

چلیپای میرخلیل قلندر، ت ۱ ■ مرقع، ت ۸

مدنیست تی سگ

چلیپای میرخلیل قلندر، ت ۱ ■ چلیپای میرخلیل قلندر، ت ۱

اندروا ستار فر تو اف

چلیپای میرخلیل قلندر، ت ۱ ■ مرقع، ت ۷

فرمان سبها ^۲ دوران سبت ^۳

■ مرقع، ت ۲

■ مرقع، ت ۳

روز بازار سبها ^۲

■ مرقع، ت ۴

ط) نکته جالب دیگری از تشابه میان این دو خط، الف مقصوره‌ای* است که در امضای میرخلیل قلندر در زیر حرف (ی) از کلمه «خلیل» به کار رفته است و در مرقع نیز در زیر حرف «ی» از کلمه «عیسی»* به همان شکل استفاده شده و در همان فضا و فاصله قرار گرفته است.

نصیر میرخلیل قلندر ^۲ پنجم عیسی از ^۳

■ چلیپای میرخلیل قلندر، ت ۱

■ مرقع، ت ۴

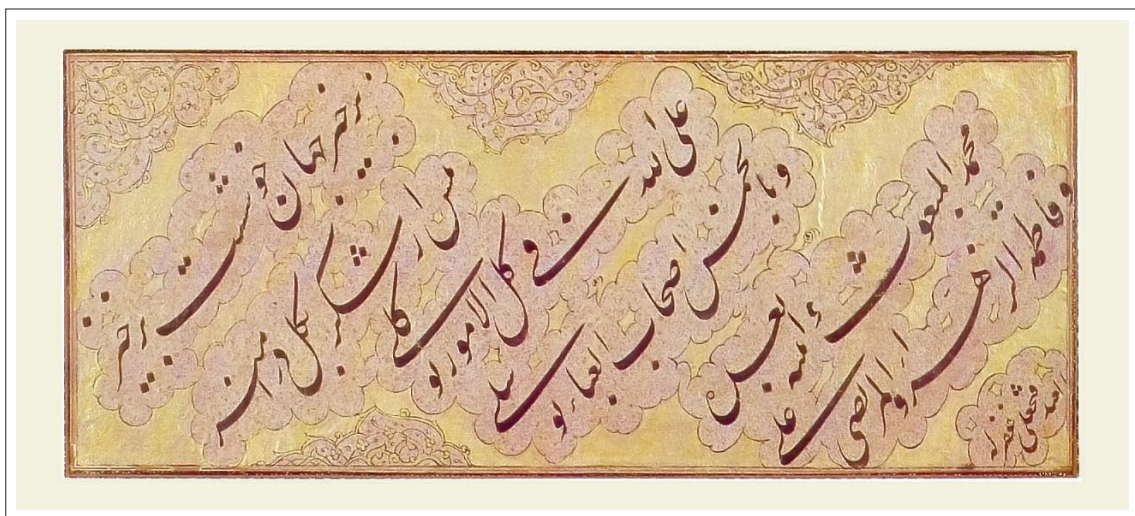
در پایان یک نمونه از بهترین خطوط استاد گرانقدر آقا فتحعلی حجاب شیرازی را می‌آوریم. با توجه به نکته‌هایی که تاکنون گفته شد و خطوط مرقع و این قطعه خط، به خوبی معلوم می‌شود که هیچ شباهتی میان خط آقا فتحعلی و خط مرقع موجود در کتابخانه مجلس وجود ندارد. ضمن آنکه خط میرخلیل قلندر از استحکام و شیرینی و مرتبه بالاتری نیز برخوردار است. ناگفته نماند که در مرقع مذکور ده قطعه وجود دارد

که هشت قطعه آن به صورت چلیپانویسی به قلم دو دانگ (قلم جادو) نوشته شده و در فضای خالی لچکی ها و سمت چپ این هشت قطعه ادامه اشعار به قلم کتابت خفی نزدیک به غبار و با زیبایی و قدرت اعجاز آوری نگاشته شده است.

دو قطعه دیگر مرقع از میرخلیل قلندر نیست.* یکی چلیپایی است به خطی ضعیف با رقم «جواهر رقم»* و دیگری چلیپایی است با خط نسبتاً خوب که با اکثر خطوط آقا فتحعلی شباهتی ندارد اما با قطعه «برخیز جهان خوشتر برخیز...» شباهت‌هایی دارد و شاید بدین علت کل مرقع را به نام آقا فتحعلی ثبت کرده‌اند.

نکته مهمی که در خط میرخلیل قلندر دیده می‌شود و همه مطالب گفته شده را شامل می‌گردد این است که حال و هوای خط وی در کمتر خوشنویس صاحب نامی دیده شده است و تفاوتی آشکار با خط استادان مشهور دوره صفوی دارد. با وجود این از پیروان شیوه میرعلی هروی به نظر می‌آید که به علت اقامت در هندوستان و دوری از فضای خوشنویسی ایران به ویژه اصفهان (که بهترین استادان زمان یعنی میرعماد و علیرضا عباسی در آنجا به هنرنمایی می‌پرداختند)، کمی از شیوه متعادل دور شده و به شیوه‌ای خاص که در این مرقع و قطعه چلیپا ملاحظه می‌گردد پرداخته است. در عین حال می‌توان تأثیر خط معاصران میرخلیل قلندر یعنی استادان بزرگ تاریخ خوشنویسی، میرعماد و علیرضا عباسی، را در کار وی جستجو کرد.

با این نکته مطلب را به پایان می‌برم که مرقع حاضر از خطی بسیار با عیار و با صلابت و ظریف برخوردار است که چشم و دل را می‌رباید و روح و جان را نوازش می‌دهد. روح و روان آن استاد خوشنویس شاد باد.

■ نمونه خط آقا فتحعلی شیرازی «حجاب»، د. ۱۲۶۹ ق؛ تهران: موزه هنرهای تزئینی (برگرفته از: مرقع رنگین، تهران: انجمن خوشنویسان ایران، ۱۳۶۶، ص ۲۸).

ت ۱: قطعه خط؛ رقم میرخلیل قلندر، خوشنویس عصر صفوی، اندازه داخل جدول: ۲۲×۱۴ سم، اندازه باکناره‌ها و جداول: ۲۲×۲۲ سم.

(از مجموعه شخصی محمدعلی کریم‌زاده تبریزی - لندن؛ با سپاس از جناب ایشان برای ارسال عکس و اجازه انتشار آن در نامه بهارستان)

ت ۷: قطعه منسوب به میرخلیل قلندر. اندازه داخل جدول ۸/۱۵ سم (کتابخانه مجلس، مرقع ۷۴۹).

ت ۶: قطعه منسوب به میرخلیل قلندر. اندازه داخل جدول ۵/۱۴ سم (کتابخانه مجلس، مرقع ۷۴۹).

ت ۹: قطعه منسوب به میرخلیل قلندر. اندازه داخل جدول ۵/۱۴ سم (کتابخانه مجلس، مرقع ۷۴۹).

ت ۸: قطعه منسوب به میرخلیل قلندر. اندازه داخل جدول ۵/۱۴ سم (کتابخانه مجلس، مرقع ۷۴۹).

ت ۱۱: قطعه منسوب به فتحعلی شیرازی (۶). اندازه داخل جدول ۱۹×۵/۱۰ سم. (تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مرقع ش ۷۴۹)

ت ۱۰: قطعه با رقم «جواهر رقم». اندازه داخل جدول ۱۲/۵×۵/۵ سم. (تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مرقع ش ۷۴۹)

Nameh-ye Baharestan: vols. 8-9, 2007-2008, ser. nos. 13-14

Āqā Fath^ʿali's Album or Mīr Khalīl-e Qalandar's?

(A Study of the album no. 749 at the Library of the Majles-e Shora-ye Eslami)

Amir-Ahmad FALSAFI

(The Iranian Society of Calligraphers)

The Parliament Library in Tehran owns an album that in the library's records is attributed to Āqā Fath^ʿali-ye Hejāb-e Shirāzī, the calligrapher who flourished during the reign of Nāṣer al-Dīn Shāh (1264/1848 - 1313/1896).

The paper presents technical and comparative evidence from several pieces of calligraphy by Āqā Fath^ʿali and Mīr Khalīl-e Qalandar, to prove that the album was in fact executed by Mīr Khalīl, who flourished during the Safavid period (907/1501 - 1145/1732)

Mīr Khalīl emigrated to India during the reign of King Ṭahmāsb I (r. 930/1524 - 984/1576) and lived in the court of the governor of Bijāpūr, ʿĀdelshāh II for some time. He was sent as an ambassador to the court of the Safavid king, ʿAbbās II (r. 1052/1642 - 1077/1666) in Esfahān.

Calligraphy experts consider his Nasta'liq writing to be superior to that of the renowned calligrapher, Mīr ʿEmād of Qazvin (killed 1024/1615).